ISSN: 2181-3906 2026

International scientific journal
«MODERN SCIENCE AND RESEARCH»
VOLUME 5 / ISSUE 11 / UIF:8.2 / MODERNSCIENCE.UZ

CHO‘LPON PROZASIDA SHARQ AYOLI FOJIASI VA ERK KONSEPSIYASI: ZEBI OBRAZI PSIXOLOGIK TAHLILI

Anvarjonova Shohidaxon Mansur qizi
Termiz iqtisodiyot va servis universiteti (TISU) talabasi.
Norkulova Shaxnoza Tulkinovna
TISU O‘zbek tili va adabiyoti kafedrasi dotsenti,
filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)
Termiz, O‘zbekiston.
E-mail: *shaxnoza_norkulova@tues.uz*
ORCID: 0009-0008-7546-7613
https://doi.org/10.5281/zenodo.24048147

Annotatsiya. *Maqolada Abdulhamid Cho‘lponning «Kecha va kunduz» romanidagi Zebi obrazi psixologik jihatdan tahlil qilinadi. Qahramon taqdiri misolida XX asr boshidagi Turkiston jamiyatida Sharq ayolining ijtimoiy mavqei, uning oila va jamiyat zug‘umi ostidagi ruhiy holati yoritiladi. Zebining qo‘shig‘i, sukuti va ichki kechinmalari orqali yozuvchining erk konsepsiyasi qanday badiiy ifoda topgani ochib beriladi. Shuningdek, Zebi fojiasining Razzoq so‘fi, Qurvonbibi, Akbarali mingboshi va kundoshlar obrazlari bilan bog‘liqligi ko‘rsatiladi.*

Kalit so‘zlar: *Cho‘lpon, «Kecha va kunduz», Zebi, Sharq ayoli, fojia, erk, psixologizm, jadid adabiyoti, ramziy obraz, ruhiy tahlil.*

Аннотация. *В статье с психологической точки зрения анализируется образ Зеби из романа Абдулхамида Чулпана «Ночь и день». На примере судьбы героини раскрываются социальное положение восточной женщины в туркестанском обществе начала XX века и её душевное состояние под гнётом семьи и общества. Показано, как через песню, молчание и внутренние переживания Зеби художественно воплощается авторская концепция свободы. Также прослеживается связь трагедии Зеби с образами Раззака-суфи, Курванбиби, Акбарали-мингбаши и соперниц-жён.*

Ключевые слова: *Чулпан, «Ночь и день», Зеби, восточная женщина, трагедия, свобода, психологизм, джадидская литература, символический образ.*

Abstract. *The article offers a psychological analysis of the character Zebi in Abdulhamid Cho‘lpon’s novel “Night and Day” (“Kecha va kunduz”). Through the heroine’s fate, it examines the social position of the Eastern woman in early twentieth-century Turkestan and her inner state under the pressure of family and society. It shows how Zebi’s song, silence and inner experiences give artistic expression to the writer’s concept of freedom, and traces the connection between Zebi’s tragedy and the characters of Razzoq so‘fi, Qurvonbibi, Akbarali mingboshi and his other wives.*

Keywords: *Cho‘lpon, “Night and Day”, Zebi, Eastern woman, tragedy, freedom, psychologism, Jadid literature, symbolic character.*

KIRISH

Abdulhamid Cho‘lpon XX asr o‘zbek adabiyotining yirik vakili, jadid adabiyotining shoir, nosir va dramaturg sifatida tanilgan namoyandasidir [2]. Uning ijodida erk, ozodlik va milliy uyg‘onish g‘oyalari markaziy o‘rin tutadi. Cho‘lponning 1936-yilda nashr etilgan «Kecha va kunduz» romani o‘zbek romanchiligining eng yetuk namunalaridan biri sifatida e’tirof etiladi [1].

Romanning faqat «Kecha» qismi bizgacha yetib kelgan bo‘lsa-da, unda yaratilgan obrazlar tizimi, ayniqsa, Zebi obrazi yozuvchining badiiy-falsafiy qarashlarini anglashda muhim ahamiyatga ega.

Jadid adiblari uchun ayol masalasi jamiyatni isloh qilish g‘oyasi bilan uzviy bog‘liq edi: ayolning ilmsizligi, huquqsizligi va erksizligi butun millatning qoloqligi belgisi sifatida ko‘rilgan.

Cho‘lpon ijodida ham ayol obrazi badiiy-estetik jihatdan alohida mazmun kasb etadi [6].

Romanni o‘rgangan adabiyotshunoslar asarning ramziy qatlamiga, obrazlarning ruhiy olamini ochishdagi yozuvchi mahoratiga alohida e’tibor qaratganlar [3; 4; 5].

Tadqiqotning maqsadi – Zebi obrazini psixologik jihatdan tahlil qilish, qahramon fojiasining ijtimoiy va ruhiy ildizlarini aniqlash hamda bu obraz orqali Cho‘lponning erk konsepsiyasi qanday badiiy ifoda topganini ko‘rsatib berishdan iborat.

TADQIQOT METODLARI

Maqolada psixologik, ijtimoiy-tarixiy, germenevtik va qiyosiy-tipologik tahlil usullaridan foydalanildi. Zebi obrazi uning hayot yo‘lidagi asosiy bosqichlar bo‘yicha izchil kuzatildi, har bir bosqichdagi ruhiy holati va bu holatni yuzaga keltirgan omillar aniqlandi. Shuningdek, Zebi taqdiri o‘zbek nasridagi boshqa ayol obrazlari bilan qiyoslandi [7; 8; 9].

ASOSIY QISM

1. Ota uyi: qo‘rquv muhitida shakllangan ruhiyat

Zebi ruhiyatini anglash uchun avvalo u ulg‘aygan oilaviy muhitga nazar tashlash lozim.

Uning otasi Razzoq so‘fi – qattiqqo‘l, aqidaparast inson. Uning uchun pirining so‘zi va tashqi taqvo farzandining baxtidan ustun turadi. Onasi Qurvonbibi esa mehribon, biroq ojiz ayol: u qiziga qanchalik achinmasin, erining irodasiga qarshi chiqa olmaydi. Shu tariqa Zebi qalbida bolalikdan qo‘rquv, so‘zsiz itoat va sukut odati shakllanadi.

Razzoq so‘fi dastlab Akbarali mingboshining namoz o‘qimasligi va ichkilikka berilganini bahona qilib, qizini unga berishga rozi bo‘lmaydi. Ammo Miryoqub so‘fining eshonini pora bilan ko‘ndiradi va ota o‘z qarorini o‘zgartiradi. Bu epizodda Cho‘lpon soxta diniylik va manfaatparastlikning ayol taqdirini qanday hal qilishini keskin fosh etadi: Zebining hayoti haqidagi qaror uning ishtirokisiz, uning roziligi so‘ralmay qabul qilinadi.

2. Qo‘shiq – erk ramzi

Zebi obrazidagi eng muhim badiiy detal – uning qo‘shig‘i. Bir sayr chog‘ida dugonalari davrasida aytgan qo‘shig‘i atrofdagilarni maftun etadi, ovozining dovrug‘i esa mingboshining qulog‘iga yetadi. Qo‘shiq Zebi uchun qalbidagi erkka intilishning yagona ifodasidir: kundalik hayotda ovozi bo‘g‘ilgan qiz faqat qo‘shiqda o‘zini erkin his qiladi.

Cho‘lpon bu yerda chuqur fojiaviy paradoksni yaratadi: erk ramzi bo‘lgan qo‘shiq aynan Zebining asoratiga sabab bo‘ladi.

ISSN: 2181-3906 2026

International scientific journal
«MODERN SCIENCE AND RESEARCH»
VOLUME 5 / ISSUE 11 / UIF:8.2 / MODERNSCIENCE.UZ

Ayolning iste'dodi va go'zalligi uning baxtiga emas, balki mol-mulk kabi «egallab olinishi»ga yo'l ochadi. Bu holat Sharq ayolining jamiyatdagi mavqeini aniq ifodalaydi: u shaxs sifatida emas, balki kimningdir mulki sifatida qabul qilinadi.

3. Nikoh va ovozsiz isyon

Zebi yoshi o'zidan ancha katta bo'lgan Akbarali mingboshiga to'rtinchi xotin qilib beriladi. To'ydan so'ng u hushidan ketgan bo'lib ko'rinadi, keyinroq esa tutqanoq holatlari kuzatiladi. Psixologik nuqtai nazardan bu – ochiq qarshilik ko'rsatish imkonidan mahrum bo'lgan insonning ongsiz himoya reaksiyasi, ovozsiz isyondir. Zebi «yo'q» deyolmaydi, ammo uning tanasi va ruhi bu majburiy hayotni qabul qilmaydi.

Mingboshi xonadonidagi kundoshlar – Xadichaxon, Poshshaxon va Sultonxon obrazlari ham Zebi fojiasini to'ldiradi. Ular ham ayni tizimning qurbonlari, biroq bir-biriga nisbatan raqobat va adovat ularni zulmning quroliga aylantiradi. Kundoshlar orasidagi fitna natijasida zaharlangan suvni Zebi bexabar holda mingboshiga tutadi va mingboshi vafot etadi. Shu tariqa begunoh qiz qotillikda ayblanadi.

Zebi ruhiyatining o'zgarish bosqichlarini quyidagicha umumlashtirish mumkin (1-jadval).

1-jadval. Zebi obrazining ruhiy evolyutsiyasi

Bosqich	Voqea	Ruhiy holat	Erk masalasi
Ota uyida	Qattiq nazorat, dugonalar davrasida aytilgan qo'shiq	Qo'rquv bilan yashirin orzu yonma-yon	Erk faqat qo'shiqda, yashirin holda yashaydi
Nikoh	Rozilik so'ralmay mingboshiga to'rtinchi xotin qilib berilishi	Dahshat, karaxtlik, ichki parchalanish	Erkdan butunlay mahrum etilish
Mingboshi xonadoni	Hushdan ketish, tutqanoq holatlari, kundoshlar orasidagi hayot	Passiv qarshilik, yolg'izlik	Ovozsiz isyon – qo'lidan kelgan yagona norozilik
Sud va surgun	Bexabar holda «jinoyat» sodir etish, hukm	Soddalik, o'z ahvolining og'irligini anglamaslik	Erksizlikning fojiaviy yakuni

4. Sud va surgun: fojianing yakuni

Sud jarayonida Zebi soddadil va rostgo'y javoblar beradi, o'z ahvolining naqadar og'irligini anglamaydi. Prokuror esa uni hatto siyosiy harakatlar bilan bog'lashga urinadi. Bu sahna Zebining nafaqat oila va jamiyat, balki mustamlaka ma'muriyati oldida ham himoyasiz ekanini ko'rsatadi. Natijada u Sibirga surgun qilinadi.

Zebi fojiasi uning yaqinlari taqdirida ham davom etadi. Qurvonbibi qizining dardida aqldan ozadi, paranjisiz ko'chalarda qizini so'rab kezib yuradi; roman uning nolasi bilan yakunlanadi. Razzoq so'fi esa jazoga duchor bo'lib, oxir-oqibat izsiz yo'qoladi.

Shu tariqa yozuvchi bir ayol fojiasi butun oilaning, kengroq ma’noda esa butun jamiyatning fojiasi ekanini ko‘rsatadi.

5. Erk konsepsiyasi va Zebi obrazining ramziy mohiyati

Romanning nomi ramziy mazmunga ega: «kecha» – jaholat, zulm va erksizlik davri, «kunduz» esa ozodlik va uyg‘onish orzusidir. Zebi – «kecha»ning qurboni. Bizningcha, uning obrazini faqat bir qizning shaxsiy fojiasi sifatida emas, balki erksiz qolgan Sharq ayoli va kengroq ma’noda erki qo‘ldan ketgan yurt ramzi sifatida ham o‘qish mumkin. Cho‘lpon she’riyatida baland ovozda aytilgan erk g‘oyasi romanda Zebining bo‘g‘ilgan qo‘shig‘i orqali badiiy ifoda topadi.

Ayolning ijtimoiy-psixologik fojiasi keyingi o‘zbek nasrida ham davom ettirildi. Xususan, Abdulla Qahhorning «Dahshat» hikoyasidagi Unsin taqdirida ham boy xonadonidagi erksiz hayot va ayol ruhiyatining sinishi tasvirlangan [8]. Zamonaviy o‘zbek nasrida ham ayol ruhiyatini psixologik tahlil qilish an’anasi rivojlanib bormoqda [7; 9]. Bu Cho‘lpon boshlab bergan badiiy psixologizm an’anasining hayotiyligidan dalolat beradi.

XULOSA

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, Zebi obrazi Cho‘lpon prozasida Sharq ayoli fojiasining eng yorqin badiiy ifodasidir. Uning taqdiri orqali yozuvchi:

– oila va jamiyatdagi qo‘rquv muhiti inson ruhiyatini qanday sindirishini;

– soxta diniylik va manfaatparastlik ayol taqdirini qanday hal qilishini;

– erk ramzi bo‘lgan qo‘shiq ham asoratga sabab bo‘lishi mumkin bo‘lgan fojiaviy paradoksni;

– ochiq qarshilik imkonidan mahrum insonning «ovozsiz isyon»ini mahorat bilan ko‘rsatib beradi.

Zebi obrazi Cho‘lponning erk konsepsiyasini anglashda kalit vazifasini o‘taydi: erksizlik faqat bir insonning emas, butun millatning fojiasidir. Asar bugungi kitobxonni ham ayol qadr-qimmati, shaxs erki va insonga befarqlikning oqibatlari haqida chuqur mulohaza yuritishga undaydi. Shu bois romanni ta’lim jarayonida ayol obrazlari tahlili va badiiy psixologizm masalalari bilan bog‘liq holda o‘rganish maqsadga muvofiq.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Cho‘lpon. Kecha va kunduz: roman. – Toshkent: Sharq, 2000. – 288 b.
2. Qosimov B. va boshq. Milliy uyg‘onish davri o‘zbek adabiyoti. – Toshkent: Ma’naviyat, 2004.
3. Quronov D. Cho‘lpon nasri poetikasi. – Toshkent: Sharq, 2004. – 288 b.
4. Sharafiddinov O. Ijodni anglash baxti. – Toshkent: Sharq, 2004. – 640 b.
5. Baldauf I. XX asr o‘zbek adabiyotiga chizgilar. – Toshkent: Ma’naviyat, 2001. – 72 b.
6. Norkulova Sh.T., Roziqova H.F. Jadid adabiyotida ayol obrazi: badiiy-estetik talqin (Cho‘lpon ijodi misolida) // NOVA: Science, Education and Language: xalqaro ilmiy jurnal. – 2026. – B. 40–46.
7. Norkulova Sh.T., Anvarjonova Sh.M. Zamonaviy nasrda ayol ruhiyati va uning badiiy ifodasi (Zulfiya Qurolboy qizining «Ayol» hikoyasi misolida) // Modern Science and Research: xalqaro ilmiy jurnal. – 2026. – B. 179–182.

8. Norkulova Sh.T., Roziqova H.F. Abdulla Qahhorning «Dahshat» hikoyasida ayol fojeasining ijtimoiy-psixologik talqini // Modern Science and Research: xalqaro ilmiy jurnal. – 2026. – B. 220–222. –
9. Norkulova Sh.T., Anvarjonova Sh.M. Nazar Eshonqul nasrida ayol obrazi va modernistik psixologizm talqini («Shamolni tutib bo‘lmaydi» hikoyasi misolida) // New Renaissance: xalqaro ilmiy jurnal. – 2026. – B. 172–174.